

УДК 35.1:447.75

Чорна Катерина Павлівна,

к.ю.н., доц.,

професор кафедри господарського, трудового права та цивільно-правових дисциплін,
Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ІСТОРИЧНІ УРОКИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА У КРИМУ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ П. М. ВРАНГЕЛЯ

Здійснено комплексний аналіз державотворчої діяльності уряду П. М. Врангеля у 1920 р. у Криму: охарактеризовано курс на створення «широкої федерації» та місце України в цій системі; розкрито тогочасні реформи – їх зміст, особливості проведення та наслідки; висвітлено боротьбу з більшовизмом та спроби консолідації антибільшовицьких сил. Особливу увагу приділено відносинам центральної і місцевої влади та причинам суперечностей між відцентровою та доцентровою політикою. Детально проаналізовано «українське питання» у планах державного будівництва П. М. Врангеля та еволюцію його зовнішньополітичного курсу; зроблено висновки щодо причин поразки та історичної ролі даної спроби державотворення на українських теренах.

Ключові слова: «білий рух», монархізм, федералізація, реформи, репресії, військова диктатура, селянські громади, «українське питання», антибільшовицька коаліція.

Постановка проблеми. Національно-визвольні змагання 1917–1922 рр. у Криму сьогодні часто розглядаються (особливо в російській політичній науці) як часи «великої смуги», які підірвали впорядковану ієрархічну систему, порушили традиційні цінності народів Криму і в центрі ослабили економіку півострова, увібрали в себе руйнівні більшовицькі ідеологічні лозунги. У радянській же політичній історії ці сторінки було прийнято розглядати як ворожу реакцію залишків царського уряду на перемогу соціалістичних сил. Для вказаних висновків існувала низка підстав, адже всі джерела свідчать, що в ці часи на території Криму боролося надто багато суперечливих сил, щоб можна було дати об'єктивну оцінку їх діяльності. Так, після почергового управління місцевих урядів, підтримуваних зовнішніми силами (Німеччиною та «білим рухом»), після більшовицького урядування й боротьби Добровольчої армії Денікіна вкупі з країнами Антанти, Кримський півострів до півроку знаходився у руках П. М. Врангеля. Проте і цього часу було достатньо для здійснення його урядом деяких проектів, які досі викликають інтерес науковців, політологів, управлінців.

Особливої уваги науковців вимагає сьогодні дослідження форм і методів консолідації антагоністичних політичних для боротьби зі спільним ворогом, а також не менш важливі внутрішні питання, як-от: реформування зруйнованої аграрної системи, створення боєздатної армії, децентралізація влади і посилення місцевого самоврядування, відродження національної освіти та виховання, оскільки саме ці питання, як показує час, завжди залишаються найактуальнішими проблемами державотворення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Об'єктивними, аполітичними та науково обґрунтованими джерелами для опрацювання заявленої теми є праці російських істориків Г. Довгіленка [10], О. Калягіна [5], С. Карпенка [6], О. Пученкова [14–15], В. Цветкова [6], важливий інформаційний матеріал для конструктивного аналізу вказаної проблематики міститься також у роботах українських науковців, зокрема А. Буравченкова [1], П. Гарчева [7] та А. Іванця [11]. Історико-політичні та державотворчі реалії тогочасного Криму підтверджуються документальними архівними матеріалами [7; 12] та мемуарами очевидців подій [2; 8; 13], у тому числі й спогадами П. М. Врангеля [3].

Формулювання мети статті: охарактеризувати політичне, соціально-економічне становище на півострові у досліджуваній період з урахуванням антибільшовицької боротьби, національного питання та місця Криму у сфері міжнародних інтересів; висвітлити причини, особливості та наслідки кримських реформ 1920 р.; дослідити рівень взаємодії центральної та місцевої влади під час втілення їх основних положень; проаналізувати пріоритетні напрямки діяльності уряду щодо задоволення основних утилітарних та духовних суспільних потреб і їх стратегічне значення для успішного урядування; обґрунтувати історичний шанс України щодо початку власного державного будівництва у роки національно-визвольних змагань.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Численні політичні прорахунки та військові поразки Добровольчої армії А. Денікіна спричинили гостру потребу в новому лідері, який би очолив збройні сили «білого руху» і зміг «врятувати армію і Росію».

Таким чином, після невдалих спроб російських більшовиків та уряду гетьманської Української держави залучити досвідченого кадрового військового й учасника Першої світової війни генерал-лейтенанта П. М. Врангеля до управління збройними силами підпорядкованих їм держав, у березні 1920 р. він очолив Збройні сили Півдня Росії, названі пізніше Російською армією [1].

За свідченнями очевидців, Врангель був оголошений Головнокомандувачем (і керівником Півдня Росії) невеликою групою представників національностей і станів у Севастополі (що не дає підстав називати період його правління хунтою); він одразу розпочав формування власного уряду, пізніше (в червні 1920 р.) делегувавши значну частину власних повноважень досвідченому управлінцю, соратнику П. Столипіна О. Кривошеїну [2].

Реформатор «Білого руху» П. М. Врангель жорстко критикував своїх сучасників А. Денікіна й О. Колчака за «політичну короткозорість», яка полягала в надмірному захопленні політичною ідеологією та внутрішньою боротьбою, замість того, щоб об'єднати всі сили у протистоянні більшовикам. На відміну від білогвардійських лідерів, які прагнули реставрації царизму, він вбачав майбутнє Росії в союзній державі, вільній федерації незалежних державних утворень, і здобув чимало прихильників, обіцяючи визнати незалежність колишніх територій царської Росії (наприклад, України і Польщі).

Особливо важливим був лозунг Врангеля, який стосувався нагального державного будівництва: «не тріумфальною ходою з Криму до Москви можна звільнити Росію, а створенням хоча б на маленькій території такого порядку і таких умов життя, які б притягували всі помисли і сили знемагаючого під червоним гнітом народу» [3]. Таким чином, Врангель, по суті, відмовився від контрреволюційного денікінського плану принести нові антибільшовицькі порядки на вістрі багнету, захопивши Москву і знищивши політичних супротивників. Але в умовах війни він вважав недоцільним і неефективним опиратися на цивільний уряд, і єдиною можливістю уникнути попередніх помилок було введення військової диктатури – урядування з максимально

спрощеним жорстким апаратом управління, коли Головнокомандуючий військами зосереджує у власних руках усю повноту військової та цивільної влади, особисто контролюючи всі сфери суспільного життя.

Таким чином, наприкінці березня 1919 р. з'явився уряд Півдня Росії, в якому із залишків попередніх міністерств і галузевих відомств було створено усього чотири управління: Цивільне (відало внутрішніми справами, землевпорядкуванням, юстицією та освітою); Господарче (фінанси, продовольство, торгівля і промисловість); Закордонних відносин і Державного контролю. Реальні дорадчі функції при уряді виконували лише самоврядні структури самостійних козацьких полків, громадськість же (представники національностей, станів, профспілок) були усунуті від будь-якого впливу на уряд, що, фактично, складався з не багатьох осіб, які відзначились на попередній службі (видатний політик, юрист, управлінець А. Кривошеїн, учений і дипломат П. Струве, громадський і земський діяч В. Оболенський та ін.).

Популярними у Криму були гасла Врангеля про технократичність, аполітичність і непідкупність як основні ознаки членів його уряду, проте деякі історики стверджують, що необхідними умовами для несення державної служби при Врангелі була лише наявність дореволюційного досвіду професійної діяльності та відданість монархічній ідеї, яку нібито латентно підтримував лідер Півдня Росії [4].

Новий шлях до відродження держави полягав у побудові суспільно-політичного життя за новими, справедливими принципами, коли головні верстви і суспільні страти матимуть змогу задовольняти власні утилітарні інтереси. Таким економічним інтересом усіх верств населення було, насамперед, недооцінене попередниками земельне питання, яким так вміло спекулювали більшовики: станом на початок 1920 р. величезна кількість земельних угідь була захоплена селянами самотужки (або ж передана їм у користування більшовиками). Оскільки процес деекспропріації землі міг викликати селянські повстання, новий уряд намагався легалізувати земельну власність інноваційними методами: незалежно від того, яким чином була вона здобута (насильницьким

захопленням, договором оренди або завдяки більшовицьким актам), було затверджено легальну систему землеволодіння, за якої угіддя надавалися тим, хто на них працює, а попереднім великим землевласникам (поміщикам) компенсувалися збитки. Варто зауважити, що це не було інновацією, оскільки всі «білі» уряди намагалися впровадити аналогічні заходи: створення єдиного контрольованого земельного фонду, надання землі селянам(за викуп), безоплатне наділення землею військових (з можливістю наступної передачі її в оренду). Такої політики не цуралися ні царські генерали, ні кримськотатарські лідери, ні союзники; тим більше, не відмовились від підтримки селянства і прогресивні нинішні управлінці, зокрема, автор проекту земельної реформи, столипінський функціонер А. Кривошеїн (оскільки це було найефективнішим способом боротьби з більшовиками). На практиці все мало здійснюватися таким чином: земля переходила у довічне користування селянина-власника, який мав сплачувати за неї 25 років 1/5 середнього за останні 10 років врожаю. За оцінками експертів, це справді був крок назустріч селянству, а не поміщицькому землеволодінню, і, оскільки селяни сподівалися ще й подальшого скасування виплат, вказана аграрна політика мала би сприяти популяризації нового режиму [5].

Посередниками при цих процесах стали волосні земські установи та сільські громади. Земська реформа теж була одним із нововведень, і суть її полягала в обмеженні загального виборчого права, ініційованого і підтримуваного Тимчасовим урядом [6].

Згідно з положеннями цієї реформи, місцева (волосна) влада формувалася відповідно до таких принципів: обирати і бути обраними мали право особи, старші за 25 років, які проживають і мають земельні наділи в ареалі цієї волості (або ж орендують землю у вказаній волості протягом трьох років і більше). Таким чином, особисті інтереси оновленого земського керівництва були б співзвучними з громадськими інтересами, що, на думку Врангеля, якнайповніше б відповідало його принципам управління [7].

Проте тісно пов'язані між собою земельна і волосна реформи зустріли значний опір на місцях: по-перше, доступ до волосних земств отримали

переважно землевласники, які не зацікавлені були діяти в інтересах селянства; по-друге, самі селяни, звиклі до постійної зміни влади, не довіряли новому урядові й відмовлялися виплачувати відкупне та легалізувати захоплену або отриману раніше землю. Виникали непорозуміння між розпорядженнями центрального земельного (Цивільного) управління та діями волосних земельних земств. Окрім цього, частина місцевої еліти висловлювала обурення тими військово-демократичними методами, якими нав'язувалося реформаторство: прогресивна інтелігенція, агрономи, освічені діячі управ були проти повторного відчуження землі у селян і у своїй діяльності обмежувалися організацією добровільного відкупу землі [8].

Уряд не виділяв кошти на діяльність місцевих органів влади та місцеві економічні проекти; тимчасом чисельно обмежений на початку своєї діяльності центральний апарат почав кількісно зростати за рахунок створення різноманітних контрольно-ревізійних комісій, а земства, навпаки, стали скорочуватися та обмежуватись у своїй діяльності виконанням інструкцій зверху, які обов'язково затверджувалися самим П. Врангелем. Зростало суспільне невдоволення апаратом примусу; фактично у підпілля були загнані кримськотатарські національні сили; назрівали єврейські погроми, розповсюджувався анархізм у війську. Посилилося недовірливе ставлення до влади з боку населення; уряд, захопившись масовими показовими антибільшовицькими репресіями, згодом почав ще більше обмежувати громадську діяльність усіх національних громад. Будь-яка антиурядова діяльність була заборонена (з метою не допустити ідеологічної перемоги головного ворога).

У цих умовах одним із найважливіших завдань стало відновлення оборонної могутності: Добровольча армія, зруйнована охлократією, внутрішніми та зовнішніми міжусобицями, відсутністю матеріальних ресурсів, розгалуженою системою командування і зламанною волею солдатів, які не вірили в перемогу, втратила значну кількість територій. Усе це ускладнювалося відносинами з союзниками: Англія вимагала припинити бойові дії в Криму і

розпочати мирні переговори з більшовиками (на думку очільника Добровольчої армії генерала Денікіна, саме це привело на пост керівника уряду барона Врангеля, який у деклараціях відмовлявся від політики денікінських відвертих репресій), а насправді пізніше вимагав показових і привселюдних страт більшовиків [9].

Отже, задля реформування військових сил було передбачено змінити, перш за все, організаційну структуру: величезна кількість частин, у тому числі із сусідніх з Кримом територій, була зведена у два регулярних армійських корпуси; у десятки разів скоротилися видатки на командування, створено військовий резерв для поповнення війська; завдяки домовленостям з урядами Франції, Англії, Польщі дозволялося набирати солдатів навіть з числа їх найбільш підготовлених військовополонених. Було вжито і низку заходів з її матеріального й технічного оснащення та підняття бойового духу воїнів, і досвід Головнокомандуючого у цій сфері й донині слугує підґрунтям для підвищення управлінської кваліфікації професійних військових.

Однією з найцікавіших сторінок історії Криму є, безумовно, і впровадження тогочасного освітянського курсу. Так, уже за декілька місяців функціонування уряд (за підтримки досвідчених кадрових педагогів) здійснив низку реформаторських заходів, а саме:

- введення єдиних «державних» стандартів та надання однакового статусу державній і приватній освіті; підвищення оплати праці педагогів в обох типах закладів;
- дозвіл на відкриття кримськотатарських, українських та інших національних шкіл на території Криму за умови систематичного державного контролю за ідеологічною (проросійською) складовою у вихованні;
- можливість отримання освіти незалежно від походження; доступ випускників професійних, ремісничих, сільськогосподарських закладів до університетської освіти;
- створення спеціальних загальноосвітніх та професійних закладів для дітей з обмеженими можливостями;

– безоплатне навчання для дітей із військових родин; можливість пільгового навчання для певних категорій населення.

В усіх закладах освіти, незалежно від виду власності або навчального рівня, вводився жорсткий курс «білого Криму» – орієнтація на російську історію, мову, культуру та традиції (так, навіть у кількох національних школах м. Сімферополя російська мова починала викладатись уже з перших років навчання) [10].

Важливим етапом державного будівництва у Криму є також діяльність Врангеля з вирішення «українського питання». Так, власним розпорядженням він заборонив вступати у бойові сутички з махновськими загонами; велися переговори про об'єднання військових сил з Головним Отаманом війська Директорії С. Петлюрою. За свідченнями істориків, правитель Півдня Росії був готовий співпрацювати навіть з тими українськими силами, які не знаходили порозуміння одне з одним, адже він вбачав у національно настроєному українстві тих, хто допоможе подолати основну загрозу сучасності – більшовиків.

Генерал П. М. Врангель звертався до населення України: «Сини України! Знемагаючи під червоним ярмом, ви піднімаєтеся на захист віри православної, своєї, і всього надбання вашого. Які і ви, російська армія бореться за щастя, свободу і велич батьківщини, і очолюючи російську армію, я звертаюся до вас, браття: зімкнемо лави проти ворогів, які топчуть справу, народність і надбання, потом і кров'ю нагромаджені батьками й дідами. Російська армія з мечем у руці і хрестом у серці бореться з насиллям і неправдою. Не відновлювати старі порядки будемо ми, а боремося за те, щоби дати народу можливість самому бути господарем своєї землі та волею народу встановити порядок у всій Росії. Я уклав порядок у всій Росії, я уклав братерський союз з козацтвом Дону, Кубані й Астраханським, і ми, як рідні, простягаємо вам руку». Підтримуючи російську культуру, шануючи російську історію і традиції, П. Врангель категорично відмовився від великоруського шовінізму, критикуючи «білий рух» за боротьбу проти України, Грузії, Азербайджану, в яких вбачав потенційних союзників в протистоянні більшовизму [11].

Є чимало свідчень про український елемент (від 75 до 80 %) у врангелівських військах (тобто, за національним складом врангелівське військо було, по суті, українським) та про участь врангелівських офіцерів у петлюрівських операціях [12]; у багатьох резолюціях та політичних заявах П. Врангель підтримував Україну не лише у боротьбі з більшовизмом, але й у подальших намірах здобути незалежність; відрізнити, де закінчувалось українське підпілля в Криму і починався легальний, дозволений урядом рух, було практично неможливо. Генерал мав чимало однодумців у власному оточенні, але його наміри і проукраїнські плани його соратників втілені у життя не були [13]. Хаотичні махновські загони та проукраїнські утворення у Криму в силу різних обставин, переважно, через власну неузгодженість і, головне, за браком часу, не змогли стати гідними союзниками Врангелю, так само як і петлюрівські й польські збройні сили, з якими він теж не встиг об'єднатися (у зв'язку з поразкою останніх у змаганнях з більшовиками) [14, с. 39].

Не знайшов він і подальшої підтримки уряду Польщі, незалежність якої готовий був визнати, і саме російсько-польський союз і перемоги переважаючої сили супротивника стали приводом до термінової евакуації з півострову до Константинополя за передбачливо накресленою раніше схемою. Ця операція була успішно проведена наприкінці осені 1920 р. і допомогла зберегти практично все боєздатне військо та його прихильників (до 120 тис. осіб) – армію, яка навіть на території Туреччини ще довгий час буде загрозою для наступного (більшовицького) режиму.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, за півроку своєї діяльності описаний уряд Криму здійснив низку реформ, які не вдавалося втілити в життя ні попереднім, ні наступним урядовим структурам, і цілком очевидно, що окремі положення цих реформ мали прогресивний демократичний зміст, незважаючи на те, що в умовах постійних збройних протистоянь вони здійснювалися далеко не демократичними методами.

Відмовившись від деструктивної денікінської ідеї реставрації централізованої монархічної держави, П. М. Врангель чітко усвідомлював федеративне майбутнє Росії й прогнозував незалежність України.

Створений ним уряд був очолюваний фахівцями-технократами, які мали значний досвід управлінської діяльності, професійні знання і прагнення служити батьківщині. Визнаною заслугою є відновлення боєздатності армії і низки заходів зі збереження людських ресурсів в умовах постійних кривавих змагань, коли нівелювалася цінність життя (ці дії з підвищення обороноздатності й досі є прикладом для вивчення професійної майстерності у військових навчальних закладах). Спроба ж побудувати ефективне територіальне урядування заслуговує особливої уваги, адже колишні земства, за справжнім задумом П. Врангеля, мали стати не бюрократичною надбудовою над колишніми губернськими установами і не дзеркальним відображенням центральної влади, а самостійним державотворчим і консультативним органом на місцях.

Проте найяскравішим прикладом політичної, військової та управлінської майстерності залишаються його колосальні зусилля з консолідації всіх антибільшовицьких сил і пошуки компромісних варіантів зі створення коаліції, здатної подолати спільного ворога. І сьогодні не викликає заперечень той факт, що при наявності підтримки його прагнень усіма національними і союзницькими силами історичний шлях України до розбудови власної державності мав би шанс розпочатися ще в 1918 р.

Об'єктивні причини, які завадили втіленню багатьох планів П. М. Врангеля, були традиційними: розчарування населення півдня у «білому русі» (у зв'язку з його частими поразками та систематичними змінами влади, а також відмова колишніх союзників від військової підтримки антибільшовицької опозиції. Звичайно, чимало прорахунків допустив й сам уряд, насамперед – криваві привселюдні розправи з ворожими елементами (більшовиками, анархістами, дезертирами), оскільки замість того, щоб прихилити населення підпорядкованих територій, це лише викликало страх перед диктатурою.

Стратегічною помилкою було і зволікання у вирішенні національних (зокрема, українських і кримськотатарських) питань та орієнтація на українські й польські сили лише як тимчасових союзників.

Представники української національної еліти, у свою чергу, теж не довіряли новому «білому руху», адже колишній монархіст П. Врангель, за влучним висловом очевидців, намагався творити «ліву політику правими руками», тому після перемоги над більшовиками патріоти-націоналісти ризикували стати ворогами П. Врангеля як майбутнього «хазяїна» держави [14]. Та все ж таки його роль у практиці національного державотворення залишається неоціненною, і найбільшою незаперечною заслугою залишається відмова від шовіністської (актуальної й досі на сусідських теренах) ідеї «єдиної і неподільної Росії». Йдучи в ногу з часом, він був яскравим прикладом державного діяча, для якого держава – понад усе: будучи насправді монархістом, теоретиком міцної влади і прихильником технократичного абсолютизму, П. М. Врангель чітко усвідомлював архаїчність і неактуальність централізованого монархізму та готовий був поступитися політичними поглядами задля державного поступу, тобто, передбачаючи й приймаючи автономний (або й самостійний) вибір колишніх територій Російської імперії, він шукав політичних, міжетнічних, світоглядних компромісів та прагнув демократичних реформ з метою відродження оновленої міцної держави.

Список використаних джерел:

1. Буравченков А. О. Врангель Петро Миколайович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 640.
2. Оболенский Владимир Андреевич. *Моя жизнь. Мои современники*. URL: <http://www.rulit.me/books/moya-zhizn-moi-sovremenniki-readЧ.32-33> (дата звернення: 01.06.2018).
3. Врангель П. Н. *Записки*. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian> (дата звернення: 01.06.2018).
4. Карпенко С.В. *Белые генералы и красная смута*. URL: <https://books.google.com.ua> (дата звернення: 01.06.2018).
5. Калягін О. В. *Аграрна реформа П. М. Врангеля. До питання про відношення селянства*. URL: <http://samara.gur.ru/> (дата звернення: 01.06.2018).
6. Цветков В. Ж. *Земская реформа правительства П. Н. Врангеля. Антибольшевистская Россия. Новый исторический вестник*, 2008. С. 199.
7. Тимчасове Положення про волосні земські установи від 28.07.1920 р. URL: <http://resource.history.org.ua> (дата звернення: 01.06.2018).

8. Оболенский В. Крым при Врангелі. *Деникин. Юденич. Врангель: Мемуари*. 2-е вид. Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1931. С. 351.
9. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. IV. Париж; Берлин, 1921–1926. С. 345.
10. Довгіленко Г. А. Н. Врангель и опыт государственного строительства в Крыму (апрель–октябрь 1920 г.). URL: <http://russkymost.net> (дата звернення: 01.06.2018).
11. Андрій Іванець. Проти єдиної і неподільної. *День*. 2011. 13 трав. № 80–81.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України). Ф. 3795. Оп. 5. Спр. 78. Арк. 783–791 зв.
13. Слашев-Крымский Я. Белый Крым. 1920 г. Москва, 1990. С. 192.
14. Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013. 340.

Chorna K. P. Historical Lessons of State Building in the Crimea Under the Governing of P. Wrangel.

The proposed article provides a comprehensive analysis of the state-building activities of the PM Government. Wrangel in 1920 in the Crimea: the course describes the creation of a «broad federation» and the place of Ukraine in this system; described then-time reforms - their content, peculiarities of carrying out and consequences; The struggle against Bolshevism and attempts to consolidate the anti-Bolshevik forces are highlighted. Particular attention is paid to building the relations between central and local authorities and the reasons for the contradictions between centrifugal and centripetal policies. Detailed analysis of the «Ukrainian question» in the plans of state building P. Wrangel and the evolution of his foreign policy course; conclusions about the causes of defeat and the historical role of the described attempt of state creation in Ukrainian territories are made.

Key words: «White movement», monarchy, federalization, reforms, repressions, military dictatorship, peasant communities, «Ukrainian question», Anti-Bolshevik coalition.

Надійшла до редколегії 08.06.2018 р.